

Stanisław Cygan

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa

ORCID: 0000-0002-1108-3302; e-mail: stanislaw.cygan@ujk.edu.pl

Źródła do badań słownictwa gwar kieleckich

Abstrakt: W artykule podejmuję próbę charakterystyki nowszych źródeł do badań leksyki gwarowej regionu kieleckiego. Są to zróżnicowane pod względem charakteru (typu) takie źródła, jak np.: regionalne słowniki gwarowe, a zwłaszcza wykorzystywane w mniejszym stopniu teksty literatury regionalnej, materiały prasowe, poradniki kulinarne czy książki kucharskie.

Słowa kluczowe: dialektologia, słownictwo gwarowe, Kielecczyzna, źródła do badań gwarowych.

Abstract: Sources for research on dialectal lexis in the Kielce region. In this article, I attempt to characterize newer sources for research on dialectal lexis in the Kielce region. These are sources of varying nature (type) such as regional dialectal dictionaries, and especially (less frequently used) texts of regional literature, press materials, culinary guides, and cookbooks.

Keywords: dialectology, dialectal lexis, Kielce region, sources for dialectal research.

Usytuowany na znacznej części terenu Małopolski środkowo-północnej¹ obszar dialektalny, odnoszący się terytorialnie do Kielecczyzny, zwykło się określać w literaturze dialektologicznej terminem gwary kieleckiej. Obok niego pojawiają się także inne określenia: *gwary województwa kieleckiego*, *gwary kielecko-sandomierskie*, *gwary środkowej części północnej Małopolski*, *gwara świętokrzyska*, *dialekt kielecki*, *dialekt świętokrzyski*, *poddialekt Małopolski (Kieleckie)*. Gwary kieleckie były już przedmiotem systematycznych badań naukowych, głównie dzięki pracom terenowym prowadzonym w latach 60. XX wieku przez prof. Karola Dejnę, reprezentanta łódzkiej szkoły dialektologicznej (zob. Dejna 1962–1968; 1974–1985; 1988; 1991a; 1993; 1994; por. także Gala 2010a; Gala 2010b; Reichan 2002; Cygan 2002; 2007; 2009; 2016; 2020a; 2020b; Grabka 2007 i in.). Traktujemy je jako zróżnicowaną pod względem pokoleniowym, czyli wewnątrz- i międzypokoleniowym, oraz geograficznym (terytorialnym) mowę mieszkańców wsi województwa kieleckiego w granicach sprzed 1 czerwca 1975 roku, a także po reformie

¹ Uwagę zwraca wariantywny zapis tego wyrażenia językowego w pracach językoznawczych z dywizem lub bez: Małopolska środkowo-północna/środkowopółnocna.

administracyjnej po 1 stycznia 1999 roku (zob. Pająk 2001), która różni się od języka ogólnego i od innych dialektów pewnymi cechami językowymi, określonymi przez K. Dejnę jako cechy gwarowe: „Za cechę gwarową uważamy każdą fonetyczną, fonologiczną, gramatyczną czy słownikową właściwość mowy ludowej, która wyróżnia daną gwarę od innych gwar” (Dejna 1993, 12).

1. Gwary kieleckie jako przedmiot opisu dialektologicznego

Gwary kieleckie zostały opisane w różny sposób w literaturze dialektologicznej. Kazimierz Nitsch w *Dialektach języka polskiego* (Nitsch 1957, 100–106), opierając się na wyłącznie małopolskim, niegdyś chyba ogólniemałopolskim przejściu wygłosowego *-ch* w *-k* (ewentualnie w *-f*) i na niespotykanej poza Małopolską zupełnej zatracie nosówek, wyodrębnia wśród pięciu obszarów małopolskich – środkowopółnocny, a więc Kieleckie i Sandomierskie. Podaje jego cechy reprezentatywne, tj. zanik rezonansu nosowego, dość częsty brak *e* ścieśnionego, zmianę pierwotnych grup spółgłoskowych *śrz*, *źrz* przez *śr*, *źr* na *rś*, *rź* (*rśoda*, *rźódło*) i inne.

Natomiast w *Wyborze polskich tekstów gwarowych* obszar kielecki umieszcza K. Nitsch w Małopolsce środkowo-północnej obok Sandomierskiego, Miechowskiego, Wschodniokrakowskiego (Nitsch 1960, VIII, 166–177). Cechy językowe tego wycinka gwarowego to: zatrata pierwotnej nosowości, metateza *śr*, *źr*, zachowanie na części tego obszaru końcówki *-wa* w znaczeniu liczby podwójnej, także często brak *e* ścieśnionego po spółgłoskach twardych i przejście *-mi* w *-my*.

W podręczniku dialektologii Barbara Bartnicka (1959, 19) wyodrębnia dialekt kielecko-sandomierski (por. także trzy teksty gwarowe z Małopolski środkowej: jeden ze Stefankowa, pow. Przysucha i dwa teksty z Jakubowa, pow. Włoszczowa – Bartnicka 1959, 103–108).

Stanisław Urbańczyk w *Zarysie dialektologii polskiej* (Urbańczyk 1981) dzieli natomiast Małopolskę środkowopółnocną pod względem językowym na Kieleckie, Sandomierskie i gwarę lasowską.

W podziale dialektów, uwzględniających zjawiska, które mogły się przyczynić do przesunięcia granic poszczególnych dialektów, w obrębie dialektu środkowomałopolskiego, charakteryzującego się zupełnym zanikiem nosowości i ginącą już zresztą przestawką grup *śr*, *źr* (*rśoda*, *dorżały*), Eugeniusz Pawłowski wyróżnia trzy grupy: kielecko-miechowską z częściowymi lub całkowitym zanikiem *e* ścieśnionego (*ser*, *śf'eca*, *śńek* lub *ser* – *śnik*) (Pawłowski 1966, 200, mapa: *Podział gwar małopolskich*, s. 202), grupę sandomierską i grupę lasowską (Pawłowski 1966, 200–201).

W *Encyklopedii języka polskiego* Marian Kucala mówi o mniej określonych gwarach krakowskich, rzeszowskich, kieleckich, lubelskich. W podziale dialektalnym Małopolski krakowski językoznawca wyróżnia m.in. Małopolskę środkowopółnocną: okolice Miechowa, Mielca, Sandomierza, Kielc (Kucala 1992, 60).

Inny podział gwar małopolskich przedstawił jeszcze M. Kucala (Kucala 2002, 112–113) w popularnonaukowej publikacji *Twoja mowa Cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, wydzielając m.in. obszar Małopolski północnej – okolice Opoczna, Radomia, Puław, Małopolski zachodniej – okolice Zawiercia, Włoszczowy, Radomska,

Wielunia, Łęczycy (Sieradzkie i Łęczyckie) oraz Małopolskę środkową – obejmującą tereny w centralnej części tego regionu (Kucała 2002, 112). Schematyczną północną granicę dialektu małopolskiego wyznaczył K. Dejna w artykule *Z zagadnień podziału dialektalnego Polski*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XII, Łódź 1966, s. 5–21. Szczegółowe podziały gwar małopolskich pokazała także Halina Karaś (zob. <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski>). Problemy podziałów gwar małopolskich i inne jeszcze niż tu przedstawione propozycje prezentuje też Renata Kucharzyk (2006, 33–46).

Z przedstawionych podziałów wynika, że gwary kieleckie to dialektalny obszar Małopolski (poddialekt Małopolski środkowopółnocnej) charakteryzujący się trzema podstawowymi cechami językowymi: zanikiem rezonansu nosowego, ginącą metatezą grup *śr*, *źr*, częściowym lub całkowitym zanikiem *e* ścieśnionego i szeregiem innych cech gwarowych wspólnych z gwarami małopolskimi.

2. Kanon źródeł do badań gwar kieleckich

Na ogół kanon źródeł do badań polskiego obszaru dialektalnego jest wyodrębniany ze względu na dwa kryteria: a) charakter (typy) źródła, tj. formę opracowania (prezentacji) zawartych w nim materiałów gwarowych, 2) geografie językową wyznaczającą podział według ich przynależności do głównych dialektów polskich (Zieniukowa 1986). W przyjętym w dialektologii polskiej podziale ze względu na charakter źródeł uwzględnia się monografie, słowniki, teksty gwarowe, atlasy (Zieniukowa 1986, 56).

We wszystkich tomach *Bibliografii dialektologii polskiej*² (red. Strutyński 1981; 1986; 1990; red. Kwaśnicka-Janowicz, Piechnik, Strutyński 2021) wyróżniono takie źródła, jak: atlasy i słowniki, teksty gwarowe, zbiory wyrazów. Wśród tekstów znajdują się teksty mówionego języka mieszkańców wsi i teksty folklorystyczne (piosenki ludowe, przyśpiewki, gadki i klechdy, bajki, podania ludowe, baśnie i opowiadki, wiersze ludowe, gawędy, humoreski, anegdoty, przysłowia i in.).

Dokonano też innego podziału, wskazując na słownictwo i frazeologię oraz podsystemy językowe: fonetykę i fonologię, fleksję, słowotwórstwo, składnię, który jest dodatkowo powiązany z geograficzną płaszczyzną języka (zasięgiem terytorialnym): cały obszar etniczny, Śląsk, Małopolska, Wielkopolska, Mazowsze. Warmia. Mazury. Ostródzkie. Lubawsko-Malborskie, Kaszuby, polszczyzna spoza obecnych granic, nowe dialekty mieszane, dialekty miejskie i środowiskowe. Regionalizmy.

H. Karaś (2013; 2015) wymienia wśród różnych form dokumentacji gwar m.in. atlasy, słowniki, monografie, wybory tekstów gwarowych oraz opracowania internetowe. Postuluje przy tym potrzebę przygotowania bazy multimedialnej tekstów gwarowych i Korpusu Gwar Polskich.

W tomie poprzedzającym I tom *Słownika gwar polskich* pt. *Źródła* pod kierunkiem Mieczysława Karasia (Karaś 1977) jest zawarty podział na źródła drukowane i rękopiśmienne. Obszerny wykaz materiałów źródłowych obejmuje zebrane drogą

² Por. też F. Gawełek, *Bibliografia ludoznawstwa polskiego*, szczególnie rozdział III: *Język. Właściwości mowy, próby języka, przeczyszczenia, imiona, etymologie, słowniki*, Kraków 1914, s. 17–30.

systematycznej ekscerpcji źródła drukowane oraz materiały będące plonem eksploracji terenowej, wzbogacające kartotekę słownikową, tzn. mniejsze lub większe zbiory w postaci fiszek dokumentacyjnych zebranych w terenie w 174 miejscowościach dawnego obszaru kieleckiego, najczęściej przez autochtonów, liczące od kilku, kilkuset aż do kilkunastu tysięcy wyrazów wraz z kontekstem użycia i nazwą miejscowości. W odniesieniu do obszaru kieleckiego największe z tych rękopiśmiennych źródeł to: *Wilków kiel* – 1966–1967 – opr. Teresa Gołębiowska (ok. 14 000 kartek); *Dąbrowa Poduchowna iłż* – 1966–1967 – opr. T. Gołębiowska (ok. 12. 000 kartek); *Chotel Czerwony piń* – 1964 – opr. Barbara Kaczowska-Kuśnierczyk (8000 kartek); *Krępa miech* – 1968 – opr. Henryk Musiał (2000 kartek); *Książnice Wielkie piń* – 1968–1969 – opr. M. i Wł. Kupiszewscy (4950 kartek); *Radkowie iłż* – opr. K. Kiernożycka – (5000 kartek); *Lgota Gawronna włosz* – 1960–1961 – opr. J. Kubicka-Łapińska (4000 kartek).

Z powyższym podziałem źródeł koresponduje ten przedstawiony przez Zofię Stamirowską (1961, 86 i nast.): materiały językowe pochodzące z publikacji oraz ze źródeł rękopiśmiennych. Wśród źródeł drukowanych ważne miejsce zajmują publikacje językoznawcze (słowniki, zwłaszcza duże samodzielne bądź wchodzące w skład monografii, słowniki poszczególnych wsi, rzadziej pewnych obszarów dialektycznych, atlasy gwarowe, teksty gwarowe – stałe kolumny tekstów gwarowych z różnych stron Polski zamieszczone w „Języku Polskim” czy w „Poradniku Językowym”, na łamach „Literatury Ludowej”, zbiorki baśni ludowych, pieśni i in.). Badaczka pisze: „Obok prac językoznawczych wiele materiału słownikowego dostarcza literatura etnograficzna (por. artykuły zamieszczane w «Ludzie», «Wiśle», «Wierchach», «Materiałach Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych AU»” (Stamirowska 1961, 90). Duże znaczenie ma także literatura regionalna (Stamirowska 1961, 91): utwory autochtonów pisane w celu ocalenia gwary i rodzimego obyczaju oraz utwory regionalne, w których gwara pełni funkcję tworzywa artystycznego. O różnych ograniczeniach w zakresie doboru materiału źródłowego na użytek polskiej leksykografii gwarowej pisze Z. Stamirowska szczegółowo dalej (Stamirowska 1961, 95–96).

Inny podział źródeł w językoznawstwie zaproponował Aleksander Kiklewicz (2000). Rozpatruje on je z punktu widzenia funkcjonalnej teorii kultury Bronisława Malinowskiego polegającej na nadawaniu symbolicznych znaczeń ludzkim zachowaniom i intencjom. Jego typologia ma charakter zespołu opozycji dychotomicznych, które zawierają takie kategorie, jak: źródła lingwistyczne vs. językowe, eksplicytnie vs. implicytnie, naturalne vs. sztuczne. Z kolei źródła lingwistyczne dzieli on na: tekstowe/nietekstowe; tekstowe: leksykalne, gramatyczne; językowe: eksplicytnie, implicytnie; eksplicytnie natomiast dzieli się na kodowe i eksperymentalne³.

Znaczną część źródeł do badań gwar kieleckich, zarówno te XIX-wieczne, np. *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc* i *Materiały do etnografii ludu polskiego*

³ W grupie źródeł naturalnych badacz wydziela: teksty ustne i teksty pisane; a teksty pisane dzieli na: teksty klasyczne i uzualne: kodowe: naturalne. Wskazuje na to, że źródła w językoznawstwie historycznie ewoluowały. Początkowo miały szczególny status kulturowy – były to prestiżowe teksty religijne, teksty klasyczne, ogólne i teksty pisane. Później nastąpiło zainteresowanie językoznawców komunikacją ustną – przedmiotem uwagi stały się teksty dialektalne (tzw. *oral history*), socjolektalne, a nawet kolidujące z normą. W miarę gromadzenia źródeł stopniowo następowała ich scjentyzacja, czyli unaukowienie źródeł (opisy słownikowe, gramatyczne) języka.

z okolic Pińczowa ks. Władysława Siarkowskiego, *Dziela Wszystkie* Oskara Kolberga: t. 2 – *Sandomierskie* (1865), t. 18 i 19 – *Kieleckie*, XIX-wieczne słowniczki gwarowe z Kielecczyny ks. W. Siarkowskiego, O. Kolberga, Wacława Jaskłowskiego, Zygmunta Wasilewskiego, jak i inne, późniejsze, scharakteryzowałem w artykułach (por. Cygan 1997, 2015, 2016, 2020a; zob. też Reichan 2002, Karaś 2011).

3. Słowniki regionalne

W odniesieniu do dwudziestowiecznych źródeł do badań leksyki regionalnej zwracam uwagę na dwa obszerniejsze zbiory kieleckiego słownictwa, tj. K. Dejny (Dejna 1974–1985) i Krystyny Długosz-Kurczabowej (Długosz-Kurczabowa 2020). Na uwagę zasługują też inne słowniki gwarowe (np. Rak 2005⁴, Cygan 2007⁵).

Regionalny zbiór słownictwa ludowego *Słownictwo ludowe z terenów byłych województw kieleckiego i łódzkiego* został opublikowany przez K. Dejnę w 12 tomach „Rozpraw Komisji Językowej ŁTN” (Dejna 1974–1985). W słowniku znalazły się materiały leksykalne uzyskane w trakcie badań terenowych przez wspomnianego badacza, ale niewłączone do *Atlasu gwar województwa kieleckiego*, oraz te wypisane z 25 prac magisterskich prowadzonych pod jego kierunkiem, a także z czterech rękopiśmiennych zbiorów leksyki. Cel opracowania był następujący:

Opracowywanie regionalnych zbiorów słownictwa ludowego, do których może wejść każdy zapisany wyraz mowy chłopów, jest najpewniejszą drogą do ustalenia możliwie pełnego zespołu haseł słownictwa gwarowego, którego uzupełnianie i powiększanie pozwoli nam stworzyć możliwie pełny obraz słownikowych i słowotwórczych⁶ różnicowań polskiego terytorium językowego (Dejna 1974, XX, 193).

Zbiór słownictwa, liczący ok. 29 000 wyrazów hasłowych, ułożonych w porządku alfabetycznym, jest cennym źródłem dialektograficznym; może być także swego rodzaju kwestionariuszem do dalszych badań (Dejna 1974, XX, 195). Został on wykorzystany jedynie częściowo w badaniach językoznawczych – słownictwo religijne (Grabka 2007) oraz przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi (Cygan 2007). Na jego przydatność w pracach nad słowotwórstwem gwarowym wskazywali Sławomir Gala, Grażyna Frank-Rakowska i Beata Gala-Milczarek (Gala 2010a, 145–149; Gala, Frank-Rakowska, Gala-Milczarek 2010; zob. też Gala, Gala-Milczarek 2014).

Niedawno wydany słownik gwarowy K. Długosz-Kurczabowej, pt. *Słownik gwary zagnańskiej* (SGZ), liczy ok. 4 tys. wyrazów hasłowych: „Obejmuje leksykę specyficzną

⁴ Jest to słownik frazeologiczny zawierający 600 gwarowych związków frazeologicznych typowych dla dębniaków – mieszkańców wsi Dębno usytuowanej w pobliżu Gór Świętokrzyskich w woj. świętokrzyskim.

⁵ Jest to słowniczek gwarowy stanowiący IV część publikacji *Z gwary świętokrzyskiej*, liczący 1047 wyrazów hasłowych.

⁶ Opublikowanie indeksu alfabetycznego i indeksu *a tergo* stwarza możliwość prac nad słowotwórstwem gwarowym (zob. Gala, Frank-Rakowska, Gala-Milczarek 2010). Postulat wydania takiego indeksu przedstawił K. Dejna, pisząc: „zbiór słownictwa ludowego [...] będzie [...] służył jako źródło materiałów badawczych z zakresu fonetyki i słownictwa, a po sporządzeniu indeksu haseł *a tergo* do badań słowotwórczych” (1974, XX, 194).

dla niewielkiego środowiska społecznego regionu świętokrzyskiego – Zagnańska i okolicznych miejscowości – okresu drugiej połowy XX w.” (Długosz-Kurczabowa 2020, 3). To dzieło leksykograficzne jest ukoronowaniem pracy nad gwarą wsi Zagnańsk zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym (centralna wieś Chrusty oraz wsie: Ściegna, Gruszka, Lekomin, Zachełmie, Wąsosza, Jaworza, Sidła, Występa, Belno). Słownik ma charakter alfabetyczno-kontrastywny. Jak podaje autorka, każdy zapisany wyraz „zagnański” porównała z materiałem leksykalnym słownika języka polskiego pod red. Witolda Doroszewskiego.

Oto wybrana leksyka gwarowa z SGZ (w nawiasie podano numer strony, na której znajduje się dany wyraz słownikowy): *ancypitka* żart. ‘o kimś niskim, szczupłym, ubranym w zbyt ciasne ubranie’, także ‘zbyt wąskie, małe ubranie’ (s. 46), *baluń* przerwisko ‘człowiek z dużymi oczami’ (s. 52); *bździnka* ‘cienki materiał, delikatna tkanina, in. pielinka’ (s. 71); *ciężkosraj* ‘pogard. o kimś powolnym, ociężałym, rozleniwionym’ (s. 84); *ciekus* z przyganą ‘kobieta złego prowadzenia się’ (s. 83); *es* ‘przyrząd w kształcie litery S do siekania ziemniaków’ (s. 107); *grdul* iron. ‘pijak, prostak’ (s. 126); *grzesi* eufem. ‘diabli’, fraz. *grzesi nadali* (s. 128); *jagodziwie* ‘krzewy czarnych jagód’ (s. 137); *laryga* ‘1. ‘błotnista kałuża’, 2. przen. ‘gęsta, nieapetyczna zupa’ (s. 173); *lejbowaty* ‘luźny, niedopasowany, rozciągnięty (o swetrze, sukience)’ (s. 176); *jedny* ‘syty, jadalny’ (s. 140); *husyt* ‘odmieniec, niejadek, najczęściej o dziecku: wybredne’ (s. 134); *niecwieja* ‘człowiek nierozgarnięty, przygłupi’ (s. 207); *obiderny* ‘szeroki; zwłaszcza o kobiecie: szeroka w biodrach’ (s. 213); *odpicnąć się* ‘wystroić się’ (s. 220); *pachnialek* żart. ‘osoba w nadmiarze korzystająca z kosmetyków’ (s. 230); *szczałbica* 1. ‘czaszka’, 2. ‘łysy człowiek’ (s. 330); *zaparzt* ‘jajko niezależnięte, zepsute, zbuk’ (s. 415).

Ważną podstawą porównawczą leksyki kieleckiej ze względu na pograniczny charakter gwar Opoczyńskiego i ziemi radomskiej są dwa słowniki: Mariana Kwietnia *Słownik gwarowy ziemi radomskiej* (2021) oraz S. Cygana, *Słownik gwary opoczyńskiej* (2018). Pierwszy z nich to słownik mały, liczący ok. 2500 słów, stanowiący regionalny zbiór leksyki z pogranicza małopolsko-mazowieckiego, służący poznaniu małej ojczyzny autora: Woli Goryńskiej i wsi okolicznych położonych w gminach Jedlińsk i Jastrzębia w pow. radomskim. Drugi, też nieduży, zawiera ok. 2000 wyrazów hasłowych (dokładnie 1830 wyrazów) wyekscerpowanych z bogatego zbioru tekstów mówionego języka mieszkańców nagranych w lipcu i sierpniu 2018 roku w 40 wsiach opoczyńskich z ośmiu gmin powiatu opoczyńskiego.

4. Niewykorzystane źródła do badań słownictwa gwar kieleckich – prasa lokalna, literatura regionalna i poradniki kulinarne

Spośród niewykorzystanych źródeł polskiej dialektologii chcę zwrócić uwagę na materiały prasowe (zob. np. Cygan 2016; 2020b), regionalne teksty literackie – opowiadania ludowe, teksty poetyckie – oraz coraz częściej pojawiające się poradniki kulinarne promujące potrawy kuchni regionalnej. Poniżej na wybranych przykładach leksykalnych pokażę ich wartość jako źródeł do badań leksykograficznych. Mogą one służyć uzupełnieniu luk na liście wyrazów ze *Słownika gwar polskich* (SGP) opracowywanego

w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie przez Pracownię Dialektologii IJP PAN (planowany Suplement do SGP).

Wybrane przykłady

1. apostoł ‘członek grupy mężczyzn, którzy w poniedziałek wielkanocny chodzą po wsi, śpiewają pieśni kościelne, a następnie wręczają domownikom krzyżyk do wstawienia w pole na dobry urodzaj’.

Wyraz *apostoł* zawarty w publikacji Anny Kowalskiej, *Sowierziół świętokrzyski – dawca kolorowych mgnień – i inne godki*, Kielce 2008, s. 17–18, s. 80 ma znaczenie nienotowane w SGP:

W Bęczkowie jest pielęgnowany od niepamiętnych czasów zwyczaj, niespotykany w okolicy, chodzenia po wsi „**Apostolów**” (s. 17). W Poniedziałek Wielkanocny stateczni mężczyźni idą przez wieś wczesnym rankiem i śpiewają pieśni wielkanocne (s.18).

Gdy „**Apostoly**” przychodziły, to z każdego domostwa wychodziła gospodyni, kładła do kosza jajka lub pieniądze, za to została dokładnie pokropiona wodą, a idący obok „**Apostol**” wtykał w rękę drewniany krzyżyk na błogosławieństwo ziemi i dobry urodzaj (s. 18).

Wielkanocni śmigusiarze – „**Apostoly**” – Bęczków 2005 (s. 80).

SGP 1981, t. I, z. 2, s. 147 notuje wyraz **apostoł** w znaczeniu 1. ‘uczeń Chrystusa, krzewiciel wiary chrześcijańskiej’, *przen.*: a. ‘pomocnik sołtysa – jeden z 12 (lub 9)’; b. ‘nazwa kołka’; c. ‘przezwisko ludności Krapkowic’; d. *żart.* ‘dzieci’.

2. bziuki ‘wielkanocny zwyczaj kultywowany od XIX wieku przy kościele Matki Bożej Różańcowej w Koprzywnicy (w województwie świętokrzyskim), w czasie procesji rezurekcyjnej, odbywanej w Wielką Sobotę, polegający na tzw. pluciu ogniem lub ognistym oddechu’.

Wówczas strażacy co pewien czas dmuchają z ust naftą na palącą się pochodnię, tworząc przy tym chmurę ognia sięgającą niekiedy 2 metrów wysokości. Powstający w ten sposób słup ognia ma, według miejscowej tradycji, oświetlić drogę zmartwychwstałemu Chrystusowi. Pochodzenie zwyczaju jest nieznane. W 2021 r. bziuki wpisano na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO (jedyne regionalne) [...] („Echo Dnia”, dane z 16 IV 2022 r.).

SGP 1990, t. III, z. 2 (8), s. 303 notuje wyraz *bziuk* w znaczeniu: **I. bziuk** *rz* 1. ‘zabawka dziecinna, wprawiana w ruch wirowy, często połączony z szumiącym dźwiękiem, bąk’; 2. *żart.* ‘przyrząd do spryskiwania drzew’; **II. bziuk** ‘w naśladowaniu odgłosu wydawanego przez upadający przedmiot’.

3. bziukacz ‘strażak ochotnik wydmuchujący ustami naftę na płonące pochodnie w czasie mszy rezurekcyjnej w Wielką Sobotę przed kościołem Matki Boskiej Różańcowej w Koprzywnicy; in. dmuchacz ognia’.

Bziukacze oświetlają drogę Jezusowi, podskakując przy tym wysoko, tak, by słup ognia był jak najwyższy. Zostać „**bziukaczem**” to zaszczyt. Spośród 35 druhów Ochotniczej Straży Pożarnej w Koprzywnicy „**bziukaczami**” jest zaledwie 5 („Echo Dnia”, dane z 16 IV 2022 r.).

W SGP 1990, t. III, z. 2(8), s. 303: **bziukacz**, p. **bździukacz**; dalej **bździukacz** w zn. ‘purchawka (*Lycoperdon*)’; s. 309.

4. bziukanie ‘wielkanocny zwyczaj kultywowany od XIX w. przy kościele Matki Bożej Różańcowej w Koprzywnicy (w województwie świętokrzyskim), w czasie procesji rezurekcyjnej, polegający na tzw. pluciu ogniem lub ognistym oddechu’.

Umiejętność „**bziukania**” ogniem jest przekazywana z ojca na syna. To sztuka trudna i niebezpieczna, wymagająca szkoleń i praktyki... („Echo Dnia”, dane z 16 IV 2022 r.).

5. bziukarz ‘strażak ochotnik wydmuchujący ustami naftę na płonące pochodnie w czasie mszy rezurekcyjnej w sobotę przed kościołem Matki Boskiej Różańcowej w Koprzywnicy w woj. świętokrzyskim; in. dmuchacz ognia’.

Nie wiadomo skąd wziął się ten niecodzienny obyczaj. Przy kościele Matki Bożej Różańcowej w Koprzywnicy w czasie procesji rezurekcyjnej, która tu odbywa się późnym wieczorem w Wielką Sobotę, można być świadkiem niezwyklego widowiska. Wszystko za sprawą **bziukarzy** – strażaków z miejscowej Ochotniczej Straży Pożarnej. Na zapalone pochodnie wydmuchują (bziukają) nabraną do ust naftę, tworząc w ten sposób potężne słupy ognia. To są właśnie bziuki, tutejsza niebezpieczna, ale bardzo efektowna atrakcja wielkanocna (Polska niezwykła. pl. Świętokrzyskie). Por. ts. *Polska niezwykła. Cztery żywioły, ludzie i czas*, red. M. Walczak-Kowalska, Warszawa 2009, s. 114.

6. bziukać ‘wydmuchiwać ustami naftę na płonące pochodnie w czasie mszy rezurekcyjnej w sobotę przed kościołem Matki Boskiej Różańcowej w Koprzywnicy, tworząc potężne słupy ognia’.

Na zapalone pochodnie wydmuchują (**bziukają**) nabraną do ust naftę, tworząc w ten sposób potężne słupy ognia. To są właśnie bziuki, tutejsza niebezpieczna, ale bardzo efektowna atrakcja wielkanocna (Polska niezwykła. pl. Świętokrzyskie).

SGP, t. III, z. 2 (8), s. 303: **bziukać** ‘nucić dziecku do snu’.

7. gzukać się ‘ślizgać się’.

Łobsiadały pocwary syckie zakamarki, lepiły się koślawemi łapami do ścian, **gzukały się** po gzymsach. Piekielny zaduch sie zacon (I. Zakrzewska, *Godki świętokrzyskie i inne utwory*, Mirzec 2020, s. 24).

SGP nie notuje wyrazu **gzukać się**.

8. **okolepieć** ‘dojść do siebie’.

Gdowiec Józef, kiej dojechał do dom, wpod do izby, słowa ni móg rzec. Kiej się *lokolepiel*, łopowiedziół ło syćkiem we wsi (I. Zakrzewska, *Godki świętokrzyskie i inne utwory*, Mirzec 2020, s. 17).

SGP nie notuje wyrazu *okolepieć*.

9. **kajc** ‘krótki bat o kilku rzemieniach służący do wymierzania kar cielesnych’.

A pisarz, co też tam siedział i najprzód się nie odzywał, gada: „Tak się wchodzi?” – Ja mówię: „Inaczej nie umiem wchodzić”. – A on: „To ja cię nauczę!...”. I sięga po *kajc*, co wisiał na ścianie...

Ale że były schody, to mnie dognał i sieknął tym *kajcem*. Raz mi przeciął skórę, a za drugim razem zrobił siniaka jak palec (S. Fornal, *Roztropność wieśniacza. Swojskie gadki czyli bajki*, Kielce 2008, s. 102).

SGP nie notuje wyrazu *kajc*.

10. **kochacz** ‘amant, kochanek’.

– Gospodarzu, żal mi was. Wy tu pracujecie w pocie czoła, żonę mocno kochacie, a nie wiecie, że ona ma *kochacza* (I. Zakrzewska, *Godki świętokrzyskie i inne utwory*, Mirzec 2020, s. 62).

SGP nie notuje wyrazu *kochacz*; w kartotece SGP jest *kochaczka* ‘kochanie’ Zaryte n-tarn (1 poświadczenie).

11. **zawarka** ‘rodzaj sosu; omasta, okrasa’.

– A coście gotowali wczoraj swojemu na kolację?

– Kluski z **zawarką**.

– Wczoraj moja kobieta ugotowała mi kluski z **zawarką** i teraz cztery drogi mi się przedstawiają... Nie wiem, którą drogą iść.

– Oj, dziadku, to akuratnie jak i mnie wczoraj. Najadłem się klusków z **zawarką** i widziałem cztery nogi pod pierzyną, a musi były ino dwie, mojej Magdy... (S. Fornal, *Roztropność wieśniacza. Swojskie gadki czyli bajki*, Kielce 2008, s. 123–124).

Kartoteka SGP notuje wyraz **zaworka**: 1. ‘zamek u drzwi’ Czarne, pow. Czaca (Czechosłowacja); 2. ‘klamka; zamknięcie’ (Zakopane); 3. ‘łapka przy drzwiach’ (Sidzina Górna, pow. myślenicki).

J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1911, t. V: *U-Ż*, s. 337: **zaworka** ‘klamka staroświecka, zwykle z drewna, czasem żelazna’; ‘rodzaj klamki, która bez sprężyny, jedynie ciężkością swoją wpada w karb i w ten sposób trzyma drzwi przywarte’.

Wiele interesującego materiału leksykalnego dostarczają też – jak wspomniano – poradniki kulinarne. Niektóre ze znaczeń wyrazów, a także niektóre wyrazy gwarowe nie zostały poświadczony w SGP; por. *Indeks* (red. Reichan 1999) czy Kartotekę SGP:

1. brosiiki ‘kotlety z kalafiora’.

Brosiki – kotlety z kalafiora (*Barszcz rakowski na „zacyncie” i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2014] b.d.wyd., s. 5).

W SGP brak wyrazu *brosiki*.

2. byczki ‘podłużne kluski ziemniaczane z farszem wykonanym z suszonych grzybów, kiszzonej kapusty, cebuli, pieprzu, mleka, tartej bułki’; in. pyzy’.

Byczki daleszyckie (*Przekładaniec i inne potrawy z powiatu kieleckiego*, Kielce [2009] b.d.wyd., s. 29).

SGP, 1987, t. III, z. 1 (7), s. 172–173 notuje wyraz *byczek* w tym znaczeniu dopiero jako 13. znaczenie: *podano w lm.* ‘kluski ziemniaczane, knedle’.

3. cejlony ‘pierogi z nadzieniem z ciasta ziemniaczanego tartego z dodatkiem cebuli, soli i pieprzu podawane z okrasą’.

Pokrojone *cejlony* wrzucamy na gotującą, osoloną wodę. (*Przekładaniec i inne potrawy z powiatu kieleckiego*, Kielce [2009] b.d.wyd., s. 17).

SGP nie notuje tego wyrazu.

4. ciul ‘placek ziemniaczany z tartych ziemniaków z dodatkiem mięsa pieczony w formach blaszanych’.

Placek ziemniaczany „*ciul*” (*Drągoły... i inne tradycyjne potrawy z powiatu kieleckiego*, Kielce [2008] b.d.wyd., s. 21).

SGP, 1991, IV, z. 2 (11), s. 432 notuje wyraz *ciul* w znaczeniu 1. ‘penis’; 2. *przen.* ‘przezwiśko wulgarne kierowane do człowieka’; 3. ‘mężczyzna niezaradny, ślamazarny; niezdar, niedołęga’.

5. ciupka ‘potrawa z kiszzonej kapusty i grochu łuskanego z dodatkiem ugotowanych ziemniaków oraz zasmażką’.

Ciupka z grochem (*Przekładaniec i inne potrawy z powiatu kieleckiego*, Kielce [2009] b.d.wyd., s. 31).

SGP, 1993, t. IV, z. 3 (12), s. 438 notuje wyraz **I. ciupka** w znaczeniu 6. ‘papka z bułki lub z chleba’.

6. **dragoly** ‘pierogi z farszu wykonanego z gotowanego bobu z dodatkiem ząbka czosnku’.

Dragoly czyli pierogi z bobem (*Dragoly... i inne tradycyjne potrawy z powiatu kieleckiego*, Kielce [2008] b.d.wyd., s. 5).

drogoły, cyli lepieńce z bobem.

Wkiej chtëro gosposia kce uworzyć **drogoły**, niechaj se usykuje [...].

Uworzone **drogoły** wyłożyć do misy i rešto łomasty pokrosić.

Smacne so **drogoły** i gorocce, i zimne (S. Cygan, *Z gwary świętokrzyskiej*, Kielce 2007, s. 38–39).

SGP nie notuje tego wyrazu.

7. **dzianie** ‘ciasto drożdżowe starte na tarce, nasączone mlekiem, mieszane z jajami, cukrem i tłuszczem, z dodatkiem migdałów, pieczone na blasze lub w jelitach wieprzowych’.

Dzianie wiślickie – (nazwa „pańska”) i **Dzianie** (nazwa plebejska), Wiślica, gm. Wiślica, pow. buski, np. świętokrzyski.

Podstawą **dziania** jest wyschnięte ciasto drożdżowe (*Pamiętnik kulinarny Ponidzia i Powiśla*, red. H. Przybyszewski, Kazimierza Wielka 2013, s. 40–41).

SGP, 2006, t. VII, z. 2 (21), s. 162–163: **dzianie** 1. ‘nadzienie z kaszy i krwi do produkcji kaszanki’; 2. ‘potrawa z ugotowanej kaszy i rzepy, zaprawionej mąką’; 3. ‘napełnianie jelit nadzieniem do kaszanki’; 4. ‘robienie na drutach lub szydełku, np. pończoch’; 5. ‘wyplatanie sieci rybackich’; 6. ‘wykonywanie otworów (tzw. oczników) w ściankach uli’; 7. ‘działalność, aktywność, zdolność do działania’.

8. **dzyndzolki** ‘kluseczki wykonane z mąki, jajek i wody, podawane z kompotem’.

Jasiowe **dzyndzolki**, s. 35

Gotowe kluseczki (**dzyndzolki**) podajemy z ugotowanym kompotem (*Barszcz rakowski na „zacynce” i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2014], b.d.wyd., s. 35).

SGP, 2006, t. VII, z. 2 (21), s. 325 jest wyraz **dzyndzelek** ‘mała wisząca ozdoba; kutasik, wisiorek’.

9. **golki** ‘małe kluski ziemniaczane uformowane w postaci kulek’.

Golki to takie małe kulki z żmioków, z ciasta tartego, to **golki** mówili. Tarli żmioki na tarce i takie **golki** robili z kaszom jaglonom, i tego mleka potym woli, i to było takie smacne. Na te **golki** to ziemniaki tarte sie brało, dodawało sie troche mąki i mleka, ze słoniną to było (S. Cygan, *Z gwary świętokrzyskiej*, Kielce 2007, s. 333).

SGP VIII, 2011, z. 1 (24), s. 118–119 notuje wyraz **I. galka** 1. ‘przedmiot o kształcie kulistym lub obłym’; 2. ‘kuliste zakończenie różnych przedmiotów’; 3. ‘oko’; 4. *zwykle w lm.* ‘kulka z ciasta zagniatanego przeważnie z gotowanych ziemniaków i mąki, często nadziewana owocami, najczęściej śliwkami lub mięsem’; 5. *podano w lm.* ‘bułka’; 6. ‘kłębek nici’; 7. ‘bombka na choinkę’; 8. ‘pigulka lekarstwa’; 9. ‘ciężarek wiszący

przy zegarze z wahadłem'; 10. 'młotek drewniany ciesielski'; 11. 'mała pałka do rozdrabniania ziemniaków'; 12. 'jakiś gatunek grzybów'; 13. 'zabawa dziewczęca'.

10. goły 'uformowane w postaci kulek kluski z tartych ziemniaków, zmieszane ze skrobią, z dodatkiem mąki pszennej i ziemniaczanej, dodawane i gotowane na mleku'.

Goły na mleku (Pigoły zapiekane po nasemu. XV Konkurs na Najsmaczniejszą Potrawę Powiatu Kieleckiego 2022, Kielce 2022, s. 13).

SGP VIII, 2011, z. 1 (24), s. 108–109: **I. gała** 1. *zgr* od gałka w zn 1.; 2. *zwykle w lm.*, *pej. zgr.* od gałka w zn. 3.; 3. *zwykle w lm.* 'kluska z tartych surowych ziemniaków'; 4. 'duży kłębek, zwój pakuł lub wełny'; 5. *ekspr. pej.* 'tabletki, pigułka'; 6. 'narośl, wyrzucenie na ciele ludzkim'; 7. *przew.* 'człowiek niski, otyły'; 8. *pogard.* 'noga'; 9. *zwykle w lm.* 'roślina – kaczennica (*Caltha palustris*)'; 10. *podano w lm.* 'koszyczek kwiatowy ostu po okwitnieniu'.

11. gozły 'kluski z tartych ziemniaków, gotowane w osolonej wrzącej wodzie, podawane z okrasą'.

Boczek wysmażyć z cebulką, połączyć **gozły** okrasą (*Barszcz rakowski na „zacyncie” i inne potrawy powiatu kieleckiego, Kielce [2014] b.d.wyd., s. 39).*

W SGP brak tego wyrazu.

12. kalmuki 'duże kluski w kształcie kul wykonane z tartych ziemniaków i gotowanych ziemniaków, gotowane w osolonej wodzie, nadziewane farszem złożonym ze słoni, grzybów i kiszzonej kapusty'.

kalmuki rodem z Piekoszowa (*Pigoły zapiekane po nasemu. XV Konkurs na Najsmaczniejszą Potrawę Powiatu Kieleckiego 2022, Kielce 2022, s. 25).*

W Kartotece SGP brak tego wyrazu.

13. kocioki 'potrawa wykonana z farszu z mięsa wieprzowego, boczku, kaszy jęczmiennej z dodatkiem zeszlonej cebuli, soli, pieprzu zawijanego w liście kapusty; in. gołąbki'.

Ułożyć **kocioki** w naczyniu żaroodpornym lub gęsiarce jeden obok drugiego. (*Barszcz rakowski na „zacyncie” i inne potrawy powiatu kieleckiego, Kielce [2014] b.d.wyd., s. 17).*

W Kartotece SGP brak wyrazu **kocioki**.

14. kojboły 'duże podłużne kluski z tartych ziemniaków, gotowane w osolonej wodzie, nadziewane farszem złożonym z mięsa, kiszzonej kapusty oraz suszonych grzybów'.

Kojboły ciekockie (*Męcybuły i inne potrawy powiatu kieleckiego, Kielce [2011] b.d.wyd., s. 7).*

Kartoteka SGP nie zawiera tego wyrazu.

15. kućmok ‘ciasto z tartych ziemniaków pieczone w formach blaszanych z dodatkiem boczku surowego, podawane z żurkiem na gorąco’.

*Kućmok*⁷ (*Szewczucha i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2010] b.d.wyd., s. 23).

Kućmok po ciekocku (*Barszcz rakowski na „zacynce” i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2014] b.d.wyd., s. 13).

Kućmoki z surówką.

Wykonanie *kućmoków*.

Słoninę pokroić, wytopić na patelni i polać *kućmoki*.

Chwile gotować, podawać z *kućmokami* jako surówkę (*Penczoki i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2013] b.d.wyd., s. 17).

16. męczybuły ‘kluski z tartych ziemniaków gotowane w osolonej wodzie, okraszone słoniną, podawane z dodatkiem sosu mięsnego, grzybowego lub z surówką’; in. gały, byki.

„*Męczybuły*” (*Męczybuły i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2011] b.d.wyd., s. 3).

Jak się te kluski ze źmioków robiło te duże takie, to się godało *męczybuły* albo byki, goły (S. Cygan, *Z gwary świętokrzyskiej*, Kielce 2007, s. 351).

SGP notuje wyraz *męczybuły* w zn. 1. ‘placki z tartych ziemniaków’; 2. żart. ‘nazwa piekarza’, Mogilany krak; 3. ‘piekarz’, Kórnik śrem; 4. ‘człowiek, który męczy’.

17. pigoly ‘duże podłużne kluski z tartych ziemniaków i ziemniaków gotowanych, gotowane w osolonej wodzie, nadziewane farszem złożonym z mięsa, z kiszonej kapusty, podawane z okrasą’.

Pigoly strawczyńskie (*Świętokrzyska parzybroda i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce 2016, s. 53).

pigoly ‘duże podłużne kluski z tartych ziemniaków i ziemniaków gotowanych, gotowane w osolonej wodzie, następnie zapiekane w brytfannie jako warstwa pigolów i warstwa obgotowanej kiszonej kapusty’.

Na gotującą wodę kłaść łyżką równej wielkości *pigoly* (kluski).

W brytfance ułożyć warstwę *pigolów*, warstwę kapusty, okrasić boczkiem ze słoniną i cebulą (*Pigoly zapiekane po nasemu. XV Konkurs na Najsmaczniejszą Potrawę Powiatu Kieleckiego 2022*, Kielce 2022, s. 5).

W kartotece SGP nie jest odnotowany ten wyraz.

⁷ Nazwa ta i jej warianty były notowane przeze mnie w trakcie badań terenowych na Kielecczyźnie: *kućmok*: *kućwok* / *kućwak* / *kuśmok* / *koćmok* / *koćmuk*. Zob. Cygan 1993, 98.

18. tarciuchy ‘placki ziemniaczane’.

Chełmieckie **tarciuchy** (*Barszcz rakowski na „zacynce” i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2014] b.d.wyd., s. 27)..

W kartotece SGP wyraz ten jest odnotowany w znaczeniu 1. ‘kluski ziemniaczane’; 2. ‘wielki placek z tartych ziemniaków pieczony w blasze’, ok. Chełma, Zamościa, Hrubieszowa, Lublina; 3. ‘placki z tartych ziemniaków’, Lubelszczyzna wschodnia.

19. zimniocha ‘zupa z zakwasu buraczanego ugotowana na wywarze z warzyw z dodatkiem posiekanej rzodkiewki, szczypioru, ogórków i kopru, przyprawiana solą i pieprzem, schłodzona przed podaniem; in. chłodnik’.

Zimniocha (czyli chłodnik) (*Szewczucha i inne potrawy powiatu kieleckiego*, Kielce [2010] b.d.wyd., s. 9).

W kartotece SGP jest wyraz **zimniocha** z odsyłaczem do AGM, IX, 34 ‘padaczka’. Wśród innych nazw rzadkich lub sporadycznych nieumieszczonych na mapie nr 405: *Padaczka ‘epilepsja’* (AGM, IX) autorki wymieniają: *białą gorączkę, biedę, bożą wolę, chorobę, drgawkę, słabość, epilepsję i zimniochę*. Zob. AGM, IX, 30.

Gwary kieleckie mają dość bogatą dokumentację źródłową i reprezentację leksykalną w słowniku ogólnogwarowym. Jest to zasługa w pierwszej kolejności XIX-wiecznych pasjonatów, badaczy amatorów kultury ludowej, regionalistów i badaczy późniejszego okresu, np. ks. W. Siarkowskiego – społecznika, etnografa w sutannie, regionalisty – O. Kolberga – wybitnego polskiego etnografa, etnomuzykologa, późniejszego badacza gwar kieleckich prof. K. Dejny i innych. Wielki dorobek poprzedników stanowi ważne źródło do badań leksyki gwar kieleckich. Warto wykorzystać jako materiały źródłowe także te opublikowane na łamach lokalnej prasy (aktualnie często w postaci zasobów cyfrowych), np. w kieleckich „Przemianach”, czy literaturę regionalną oraz lokalne poradniki kulinarne. Ich wartość jako źródła dialektologiczno-dialektograficznego jest bezsporna, a rola w zakresie dokumentacji gwar ludowych nie do przecenienia. Warto też podjąć na nowo badania terenowe kieleckiego obszaru (por. np. ponowne badania gwar Łowickiego podjęte przez Renatę Marciniak, Opoczyńskiego przez Irenę Jaros i przeze mnie) w celu pozyskania nowego materiału leksykalnego.

Konflikt interesów: Autor deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autora: Autor przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Literatura

- AGM, *Atlas gwar mazowieckich*, red. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaręba, t. IX, cz. II: *Wykazy i komentarze do map 401–450*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
- Bartnicka B. (1959), *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa.
- Bibliografia dialektologii polskiej (do roku 1975 włącznie)* (1981), red. J. Strutyński, Kraków.
- Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1976 do roku 1980 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie)* (1986), red. J. Strutyński, Kraków.
- Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1981 do roku 1985 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie)* (1990), red. J. Strutyński, Kraków.
- Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1985 do roku 1995 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie)* (2021), red. A. Kwaśnicka-Janowicz, A. Piechnik, J. Strutyński, oprac. zespol, Kraków.
- Cygan S. (1993), *Różnice w mowie pokoleń na Kielecczyźnie*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Różnice w mowie pokoleń*, red. B. Bartnicka, B. Falińska, A. Kowalska, H. Sędziak, Łomża–Warszawa, s. 93–104.
- Cygan S. (1997), *Stan badań nad gwarami kieleckimi*, [w:] *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, red. H. Sędziak, Olsztyn, s. 102–118.
- Cygan S. (2002), *Gwara kielecka*, [w:] *Mała Ojczyzna Świętokrzyskie. Dziedzictwo kulturowe*, red. G. Okła, Kielce, s. 225–233.
- Cygan S. (2005), *Ludoznawcze zainteresowania kieleckiej inteligencji*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce, s. 11–27.
- Cygan S. (2007), *Sposoby kwalifikowania wyrazów przez użytkowników gwary (na przykładzie zbioru leksyki Karola Dejny Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego)*, [w:] *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, red. S. Cygan, Kielce, s. 121–127.
- Cygan S. (2009), *Z gwary świętokrzyskiej*, Kielce.
- Cygan S. (2011), *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce.
- Cygan S. (2012), *Kielecczyzna w badaniach dialektologicznych Profesora Karola Dejny*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 58, s. 27–40.
- Cygan S. (2015), *Trzy dziewiętnastowieczne małopolskie słowniczki gwarowe*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 7–23.
- Cygan S. (2016), *Z zagadnień dialektologicznych Kielecczyzny w prasie lokalnej (na przykładzie „Radostowej”)*, „Prace Filologiczne” LXIX, s. 41–58.
- Cygan S. (2018), *Słownik gwary opoczyńskiej* + CD, Opoczno.
- Cygan S. (2020a), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe księdza Władysława Siarkowskiego z perspektywy leksykograficznej*, „Gwary Dziś” 12, s. 229–245.
- Cygan S. (2020b), *Miejsce gwary opoczyńskiej w lokalnej prasie (na przykładzie kieleckich „Przemian”)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” XV, s. 50–66.
- Dejna K. (1962–1968), *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1–6, Łódź, 800 map.
- Dejna K. (1974–1985), *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XX–XXXI.
- Dejna K. (1988), *Atlas gwar polskich*, t. 1: *Małopolska*, Warszawa.

- Dejna K. (1991a), *Z zagadnień ewolucji gwary*, „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL”, 39/40, s. 81–86.
- Dejna K. (1991b), *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora Atlasu gwar polskich*, Łódź.
- Dejna K. (1993), *Niektóre przejawy ewolucji gwar zachodniokieleckich na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 30, s. 13–33.
- Dejna K. (1994), *Atlas gwar kieleckich. Sektor VII (kielecki)*, Łódź.
- Dejna K. (1996), *Z zagadnień podziału dialektalnego Polski*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 12, s. 5–21, przedruk [w:] K. Dejna, *Wybór pism polonistycznych i slawistycznych*, red. S. Gala, Łódź 2009, s. 53–69.
- Encyklopedia języka polskiego* (1992), red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gala S. (2010), *Przydatność „Słownictwa ludowego...” Karola Dejny w pracach nad słowotwórstwem gwarowym*, „Studia Dialektologiczne” IV, s. 145–149.
- Gala S., Frank-Rakowska G., Gala-Milczarek B. (2010), *Indeks alfabetyczny i indeks a tergo do Słownictwa ludowego... Karola Dejny*, Łódź.
- Gala S., Gala-Milczarek B. (2014), *Rzeczownikowe derywaty sufiksalne w gwarach północnomalopolskich i małopolsko-mazowiecko-wielkopolskiego pogranicza*, Łódź.
- Gawełek F. (1914), *Bibliografia ludoznawstwa polskiego*, Kraków.
- Grabka B. (2007), *Słownictwo religijne w zbiorze Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, [w:] *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, red. S. Cygan, Kielce, s. 121–127.
- Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. I: *A – O* (1999), red. J. Reichan, Kraków.
- Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. II: *P – Ź* (1999), red. J. Reichan, Kraków.
- Karaś H. (2010), *Polskie słowniki gwarowe – dzieje, typologia, metody opracowania*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 72–104.
- Karaś H. (2011), *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Karaś H. (2012), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe jako przedmiot badań językoznawczych*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 55–64.
- Karaś H. (2013), *Dialektologia a ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: wartości – źródła – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin–Warszawa, s. 207–218.
- Karaś H. (2015), *Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar*, [w:] „Gwary Dziś” 7, Poznań, s. 83–95.
- Karaś M. (1977), *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, *Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków.
- Kiklewicz A. (2000), *Źródła w językoznawstwie*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 15, s. 205–216.
- Kowalska A (2008), *Sowierziol świętokrzyski – dawca kolorowych mgień – i inne godki*, Kielce.
- Kućała M. (1992), *Dialekt małopolski*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 60–61.

- Kucała M. (2002), *Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, wyd. II, Kraków.
- Kucharzyk R. (2006), *O podziałach dialektu małopolskiego*, [w:] *Studia Dialektologiczne III*, red. J. Okoniowa, Kraków, s. 33–46.
- Kwiecień M. (2021), *Słownik gwarowy ziemi radomskiej*, Warszawa.
- Mały słownik gwar polskich* (2009), oprac. R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, J. Reichan, M. Tokarz, W. Wójcicka, J. Wronicz, red. J. Wronicz, Kraków.
- Nitsch K. (1957), *Dialekty języka polskiego z 3 mapami*, Wrocław–Kraków.
- Pająk J.Z. (2001), *Dzieje podziałów administracyjnych a granice regionu świętokrzyskiego*, [w:] *Region świętokrzyski. Mit czy rzeczywistość? Materiały konferencji naukowej, Kielce, 23 maja 2001*, red. J. Wijaczka, s. 49–72.
- Pawłowski E. (1996), *Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych*, „Rozprawy Komisji Językowej WTN” VI, s. 191–202.
- Pelcowa H. (2013), *Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona*, red. J. Adamowski, K. Smyk, Lublin, s. 219–229.
- Reichan J. (2002), *Zarys dziejów badań nad dialektem środkowo- i północnomalopolskim*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, Łódź, s. 407–418.
- Reichan J., Woźniak K. (2001), *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] *Gwary dziś*, t. I: *Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 33–42.
- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- SGP, *Słownik gwar polskich* (1977–), opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej PAN w Krakowie (później Pracownię Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie), pod kier. M. Karasia i in., t. I, z. 1–X, z. 4 (35), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- SGZ, K. Długosz-Kurczabowa, *Słownik gwary zagnańskiej*, Warszawa 2020.
- Słownik gwar małopolskich* (2016–2017), t. 1–2, oprac. M. Buława, B. Grabka, A. Kostecka-Sadowska, R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, E. Popławski, M. Tokarz, A. Tyrpa, J. Wronicz, B. Ziajka, red. J. Wronicz, Kraków.
- Stamirowska Z. (1961), *Źródła nowego słownika gwar polskich*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN”, r. IV, z. 2, s. 84–97.
- Urbańczyk S. (1981), *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 6, Warszawa.
- Zieniukowa J. (1986), *Źródła do badania dialektów polskich – Wielkopolska, Śląsk, Małopolska, Mazowsze*, [w:] K. Handke, J. Majowa, J. Zieniukowa, *Studia z morfologii języków północno-zachodnio-słowiańskich. Założenia badawcze i źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 55–71.